

КОНЦЕПТУАЛЬНЕ РОЗУМІННЯ КАТЕГОРІЙ «РЕФЛЕКСІЯ» (ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АНАЛІЗ).

У статті визначено та теоретично обґрунтовано зміст і основні положення рефлексії, її основні форми. Проведено історико-педагогічний аналіз поняття “рефлексія”. Виділено основні підходи щодо визначення категорій “рефлексія” у сучасній педагогічній освіті. Проаналізовано підходи щодо визначення рефлексивних умінь у навчальній діяльності.

Постановка проблеми. Головною цінністю освіти на сучасному етапі є розвиток у людини потреби і можливості вийти за межі досліджуваного, здатності до самореалізації творчого потенціалу, спрямованості на саморозвиток та самоосвіту. У зв'язку з цим виникає необхідність у формуванні вмінь аналізувати рівень особистісного зростання та власної професійної діяльності. Відповідно до Закону України “Про вищу освіту” та Державної програми розвитку освіти в Україні ціллю сучасної освіти стає виховання особистості, що здатна до самовизначення, самоосвіти, саморозвитку, а зміст освіти орієнтується на усвідомлення тих, хто навчається як суб'єктів освітнього процесу [1].

У студентів часто виникають труднощі рефлексивного характеру при здійсненні навчальної діяльності. Відсутність самопізнання, умінь аналізувати власні думки, неупереджено оцінювати свої можливості негативно впливають на процес навчання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особлива увага до поняття “рефлексія” представників різних галузей наукового знання детермінована розвитком суспільного життя, потребою особистості в розумінні, оцінюванні самої себе. Поняття “рефлексія” прослідковується вже в ідеях Аристотеля і Платона, а потім у працях таких філософів, як Г.Гегель, Р.Декарт, Д.Дідро, І.Кант, А.Лейбніц, Дж.Локк, Б.Спіноза, Л.Фейєрбах, І.Фіхте, Ф.Шеллінг; у дослідженнях сучасних філософів і методологів (М.Бахтін, С.Гессен, В.Зінченко, Г.Щедровицький), у теорії аналітичної та індивідуальної психології (А.Адлер, У.Олпорт, З.Фрейд, Е.Фром, К.Юнг).

З розвитком тенденції гуманізації освіти поняття “рефлексія” почало розглядатися вітчизняними психологами й педагогами (Б.Ананьєв, А.Бодальов, Л.Виготський, В.Вульф, В.Давидов, В.Загвязинський, О.Леонтьєв, С.Рубінштейн, Д.Ельконін). Задля з'ясування сутності рефлексивних умінь вважаємо за необхідне проаналізувати поняття “рефлексія”, розглянути деякі підходи до дослідження феномену рефлексії. Етимологічний і лексико-семантичний аналіз поняття “рефлексія” вказує на стійкість змісту поняття, не дивлячись на його п'ятивікову історію.

Формування цілей статті. Мета даної статті полягає в узагальненні підходів щодо визначення й обґрунтування теоретичного змісту поняття рефлексія як актуальної педагогічної проблеми.

Виклад основного матеріалу. У широкому розумінні “рефлексія” – це міркування, самопізнання, осмислення, самоаналіз своєї діяльності в системі відносин зі світом, у якому живе особистість, наприклад, у англійській мові термін “to reflect upon” тлумачать як “розмірковувати над...”. Поняття “рефлексія” виникло у філософії й спочатку означало процес міркування індивіда про те, що відбувається у власній свідомості. Термін «рефлексія» в науку ввів Р.Декарт, який розробив раціоналістичну теорію самосвідомості, що розглядає свідомість як мислення. У своїй праці “Розмова з Бурманом” він зазначав: “Усвідомлювати – означає мислити й рефлексувати над власним мисленням”[2]. Філософ ототожнював рефлексію зі здібністю індивіда зосереджуватися на змісті своїх думок, абстрагуючись від зовнішнього, тілесного.

Дж.Локк визначав рефлексію як джерело особливого знання, коли спостереження індивіда спрямовується на внутрішні дії свідомості, тоді як відчуття мають своїм предметом зовнішні речі. Фактично в цьому умовиводі вчений розводить поняття

“рефлекс” і “рефлексія” й визначає останнє як особливе джерело знань, народжене внутрішнім досвідом. Таке тлумачення рефлексії стало потім аксіомою інтроспективної психології, котра розглядає рефлексію як спосіб спостереження за психічними актами. У працях І.Канта рефлексія набула гносеологічної форми й стала розглядатися як форма пізнання [2].

У сучасному філософському розумінні рефлексія трактується як «принцип людського мислення, що спрямовує його на осмислення й усвідомлення власних форм і передумов; предметний розгляд самого знання, критичний аналіз його змісту й методів пізнання; діяльність самопізнання, що розкриває внутрішню будову й специфіку духовного світу людини» [3,с.579].

Психологія розглядає рефлексію як процес самопізнання суб'єкта свого внутрішнього світу, стану психічних процесів. Рефлексія – не тільки знання й розуміння самого себе, але й установлення того, як інші розуміють і сприймають твою особистість, емоційні реакції й когнітивні уявлення. Це “процес подвійного, дзеркального взаємовідображення суб'єктами один одного, змістом якого є відтворення особливостей одне одного” [4].

С. Рубінштейн зазначав, що завдяки наявності рефлексії суб'єкт стає здатним здійснювати керування діяльністю, досягати мети. Виникнення рефлексії обумовлене всім ходом життя і діяльності індивіда, завдяки їй здійснюється опосередкована взаємодія суб'єкта зі світом, у ході переломлення зовнішніх впливів через специфіку суб'єктивного світу особистості. При цьому рефлексія виступає як «внутрішні умови, включені в загальний ефект, обумовлений закономірним співвідношенням зовнішніх і внутрішніх умов» [5, с.351-352].

Рефлексію можна розглядати як визначену фазу навчальної діяльності, що виникає у ситуації неузгодженостей (протиріч) необхідного й можливого та являє собою закономірність і умову його формування та розвитку. Завдяки наявності такої фази в діяльності зберігається її цілісність і виникає можливість корекції змісту елементів діяльності [6]. Формування навчальної етичної діяльності передбачає розвиток рефлексивної позиції студента, розуміючи під цим зростання рівня усвідомленого здійснення навчальної етичної діяльності студентом, уміння відповісти на питання, що й чому він робить. Навчальна діяльність, яка здійснюється самостійно, неможлива без її усвідомленості.

У наукових дослідженнях існують різні підходи до визначення поняття рефлексії. К. Вазіна визначає рефлексію як головний елемент у системі діяльності, що виконує складну функцію саморегуляції людини в світі. На її думку, рефлексія виникає тоді, коли має місце відхилення від зразка-норми діяльності людини, коли усвідомлюється незадоволеність власною діяльністю або зразком. Рефлексія блокує діяльність за старими зразками і відкриває нові шляхи для мислення й дії.

В.Слободчиков і Є.Ісаєв розглядають рефлексію як вихідну категорію в аналізі проблеми свідомості. У сфері індивідуальної свідомості рефлексія, на їх думку, виступає кардинальним способом вирішення основного протиріччя «свідомості взагалі» – суперечність між наївною (цілком арефлексивною) і трансцендуючою (максимально рефлексивною) свідомістю. Аналіз проблем свідомості – це насамперед дослідження феномена рефлексії як сенсового центру всієї людської реальності [7,с.199].

Г.Гранатов розглядає рефлексію в контексті методу додатковості в педагогічному мисленні. У його розумінні педагогічне мислення – це таке мислення, у роботі якого пізнання й самопізнання не заперечують, а взаємодоповнюють один одного – так, що пізнання сутності (поняття) інших предметів зливається із самопізнанням людини. Автор виходить із запропонованого Н.Бором принципу додатковості: знання й рефлексія не протиставлені, взаємно доповнюють одне одного в єдиному безупинному процесі. Одне знання саме по собі безсиле, а тільки рефлексія – безпредметна, разом же вони здатні розвинути дійсно компетентного професіонала, який бажає й уміє працювати.

Цікавий підхід до розуміння рефлексії знаходимо у В.Белікова, котрий розглядає діяльність як рефлексуючу активність, підпорядковану свідомості. Рефлексія неможлива поза свідомістю, що у свою чергу припускає наявність інтелекту [8,с.8].

У власному дослідженні спираємось на підхід Г. Щедровицького, який розглядає рефлексію як механізм засвоєння, умову виявлення в індивіда нових способів діяльності та нових здатностей. Розкриваючи зміст цього механізму автор висловлює судження про те, що для появи нових засобів і способів діяльності необхідно, щоб сама діяльність стала предметом спеціального дослідження, щоб на неї спрямовувалася нова вторинна діяльність. Інакше кажучи, повинна з'явитися рефлексія стосовно вихідної діяльності.

Необхідно зазначити, що рефлексія органічно властива особистості, як і свідомість, пам'ять, здатність відчувати, інтуїція. Інтерес до неї традиційно виявляли переважно філософи, фізіологи та психологи. В останні роки з розвитком тенденції гуманізму досліджуються педагогічні аспекти рефлексії.

У відповідності до етапів становлення самосвідомості людини в цілому виділяють такі форми рефлексії: передбачення, порівняння, визнання, синтез, трансценденція. На цій основі виділяють пізнавальну й педагогічну рефлексію.

У контексті нашого дослідження важливе теоретичне значення має питання про взаємозв'язок навчальної діяльності з рефлексією, котра спрямована на розвиток самосвідомості, осмислення й орієнтацію дій суб'єкта (інтелектуальна рефлексія), на самоорганізацію, рух через самопізнання й самоаналіз себе, свого стану – внутрішніх психічних актів, своєї мислительної діяльності, цілісного "Я" (особистісна рефлексія), і через осмислення (аналіз) людиною особистості й діяльності партнера по спільній діяльності, взаємовідображення суб'єктами одне одного (міжособистісна рефлексія) з виходом на рефлексивну позицію студента.

Зв'язок творчої діяльності з рефлексією доведено багатьма філософами й психологами (В.Давидов, Я.Пономарьов, І.Семенов та інш.). Філософи вказують на те, що рефлексія містить у собі як критичні, так і евристичні витoki, оскільки є джерелом нового знання. Усвідомлюючи неусвідомлене, пізнаючи пізнане, рефлексія вбачає своїм предметом саме знання про нього, критичний аналіз його змісту й методів пізнання.

Однією з головних ознак рефлексії є її орієнтація на навчальну діяльність, котру будемо розуміти як спрямованість мислення студента на самого себе, на власні процеси засвоєння соціального досвіду, на усвідомлення структури діяльності навчання та на її результати. Якщо рефлексія – це ланцюжок внутрішніх сумнівів, міркувань, викликаних життєвими питаннями, здивуваннями, труднощами, пошуками варіантів відповіді на нові питання, то рефлексія навчальної діяльності – це також внутрішня робота: співвіднесення себе, можливостей свого "Я" з тим, чого вимагає навчальна діяльність, у тому числі – існуючими про неї уявленнями. Навчальна діяльність як творчий процес неможлива без рефлексії – пошуку, самооцінки, власного досвіду навчання, реального й уявного.

Під рефлексивною позицією ми розуміємо позицію так званого рефлексивного виходу стосовно власної навчальної діяльності, коли сама ця діяльність виступає для студента особливим предметом аналізу, осмислення й оцінки. Необхідно зазначити, що механізм формування і розвитку рефлексії як особистісного утворення обумовлений колективним характером навчальної діяльності, тому що студент пізнає себе в навчанні, зіставляючи себе з іншим.

Аналіз психолого-педагогічної літератури засвідчує велике значення рефлексії для розвитку як окремої особистості, так і соціальної спільноти залежно від змісту завдань життєдіяльності: по-перше, рефлексія приводить до цілісного уявлення, про зміст, способи і засоби своєї діяльності; по-друге, дозволяє критично поставитися до себе і своєї діяльності в минулому, сьогодні й майбутньому; по-третє, робить людину суб'єктом своєї активності.

Висновки. З огляду на попередньо викладений матеріал можна виділити наступні підходи щодо визначення категорій "рефлексія" у сучасній педагогічній освіті:

- рефлексія, як особлива форма реальності;
- рефлексія, як механізм процесу засвоєння нових способів діяльності;
- рефлексія, як принцип мислення, що включає самоосмислення, самоусвідомлення, самопізнання й самоаналіз суб'єктом внутрішнього світу.

Література:

1. Про вищу освіту: Закон України // Відомості Верховної Ради, 2004. - № 20. – 134с.
2. Кант И. Сочинения / Иммануил Кант. – М.: Политиздат, 1966. – Т.1– 590с.
3. Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов.энциклопедия, 1989. – 815с.
4. Психология: словарь / [под ред. А.В. Петровского и М.Г. Ярошевского]. – М.:ИПЛ, 1990. – 702с.
5. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности: Методологические проблемы современной науки / Эрик Григорьевич. Юдин. – М.: Наука,1978. – 391с.
6. Кулюткин Ю.Н. Рефлексивная регуляция мыслительной деятельности / Ю.Н. Кулюткин // Психологические исследования интеллектуальной деятельности. – 1979. – С. 22 – 28.
7. Слободчиков В.И. Психология человека. Введение в психологию субъективности / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. – М.: Школа Пресс, 1995. – 383с.
8. Беликов В.А. Личностная ориентация учебно-познавательной деятельности / В.А. Беликов. – Челябинск: Факел, 1995. – 141с.

В статье определено и теоретически обосновано содержание и основные положения рефлексии, ее основные формы. Проведен историко-педагогический анализ понятия “рефлексия”. Выделены основные подходы касательно определения категорий “рефлексия” в современном педагогическом образовании. Проанализированы подходы касательно определения рефлексивных умений в научной деятельности.

The maintenance and substantive provisions of reflection, its basic forms are shown and theoretically grounded in the article. The historical-pedagogical analysis of the concept “reflection” is conducted. Basic approaches of the categories “reflection” in modern pedagogical education are selected. Approaches of reflection abilities in scientific activity are analysed.